सिन्हासका २० वर्ष

लोकरञ्जन पराजुली

प्रत्यूष वन्त

प्राज्ञिक अध्ययन, अनुसन्धान अहिले विश्वविद्यालयीय अध्ययन, अध्यापनको एउटा अभिन्न पाटो बनिसकेको छ । प्राज्ञिक अनुसन्धानबाट निःसृत ज्ञान या उपजलाई आफ्ना समकक्षी लगायत बृहत् समुदायमा पुर्‍याउने गुरुतर दायित्व पनि अध्येताको भएको मानिन्छ । र त्यस्तो ज्ञानको उपजको प्रचार–प्रसार गर्ने एउटा महत्त्वपूर्ण साधन प्राज्ञिक जर्नल हुन् । प्राज्ञिक जर्नलहरूको इतिहास २ शताब्दीभन्दा लामो भए तापनि खासगरी दोस्रो विश्वयुद्धपछि जर्नलहरूको संख्या ह्वात्तै बढेको हो । अहिले विश्वभरबाट १ लाखभन्दा बढी शीर्षकमा जर्नल प्रकाशन हुन्छन् भनिन्छ, यद्यपि ठ्याक्कै संख्या तोक्न कठिन छ ।

नेपालमा जर्नल

नेपालको जर्नल प्रकाशनको इतिहास भने लामो छैन । किनकि एक त हाम्रा आधुनिक उच्च अध्ययनका केन्द्रको इतिहास छोटो छ । सबैभन्दा पुरानो विश्वविद्यालयको स्थापना नै २०१६ सालमा मात्र भएको हो । दोस्रो, उक्त विश्वविद्यालयको गठन नै अनुसन्धान कम र पढाइ ज्यादा गर्ने हिसाबले भएको हो । तर विश्वविद्यालय स्थापना हुनु एक दशकअघि नै हामीकहाँ प्राज्ञिक अध्ययन, अनुसन्धान र प्रकाशनको प्रयत्न भएको देखिन्छ । खासगरी २००७ सालको राजनीतिक परिवर्तनपछि नेपालमा जर्नल प्रकाशन सुरु भएको देखिन्छ । नेपाल सांस्कृतिक परिषद्ले २००९ सालदेखि प्रकाशन गर्न सुरु गरेको नेपाल सांस्कृतिक परिषद् पत्रिकालाई नै नेपालको पहिलो प्राज्ञिक जर्नल भन्न सकिन्छ ।

अहिले नेपालबाट कतिवटा जर्नल प्रकाशन हुन्छन्, यसै भन्न सकिँदैन । किनकि त्यसको व्यवस्थित अभिलेख कहीं छैन । केही वर्षअघि यसबारे खोजी गरेको आधारमा समाज विज्ञानको क्षेत्रमा नेपालबाट २००७ सालयता करिब डेढ सयको हाराहारीमा विभिन्न शीर्षकमा जर्नल प्रकाशन भएको अनुमान गर्न सकिन्छ । पछिल्लो १०-१५ वर्षयता मात्रै २ दर्जनभन्दा बढी नयाँ जर्नल प्रकाशन भएका छन्, भलै तीमध्ये कति नियमित प्रकाशन हुन्छन्, त्यो अर्कै कुरा हो ।

सरसर्ती केलाउँदा नेपालको प्राज्ञिक उन्नयन र जर्नल प्रकाशनजस्ता कर्म राजनीतिक व्यवस्थासँग पनि सम्बन्धित देखिन्छन् । २००७ सालको राजनीतिक परिवर्तनपछि जर्नल प्रकाशनले जरो हाल्यो भने २०४६ को परिवर्तनपछि यो क्षेत्रको व्यापक विस्तार भयो । २०४६ सालपछि उच्चशिक्षा प्रदायक संस्थाको मुलुकभर भएको विस्तार र केही हदसम्म नयाँ खुलेका विश्वविद्यालयका कारण पनि जर्नलको संख्यामा बढोत्तरी भएको हो भन्नु अत्युक्ति हुँदैन । त्यस बाहेक जर्नलमा प्रकाशन हुने लेखले विश्वविद्यालयको पदोन्नति प्रक्रियामा अंक प्राप्त गर्ने हुनाले पनि नेपालमा जर्नलको संख्या विस्तार भएको हो ।

नेपालबाट प्रकाशन हुने जर्नलका सम्पादक र प्रकाशकहरूको 'इन्स्टिच्युसनल लोकेसन' केलाउँदा त्यहाँ विविधता पाइन्छ । यद्यपि अधिकांशको संस्थागत आबद्धता कुनै न कुनै हिसाबले नेपालका क्याम्पस वा विश्वविद्यालय हुन् । नेपालमा विश्वविद्यालय सिस्टमसँग सिधै आबद्ध नभइकन पनि केही जर्नल प्रकाशन भइरहेका छन्, जसको प्रत्यक्ष उदाहरण पूर्णिमा, नेपाली, स्टडिज इन नेपाली हिष्ट्री एन्ड सोसाइटी (सिन्हास) र नेपाली जर्नल अफ कन्टेम्पोरेरी स्टडिज आदि हुन् । यीमध्ये सिन्हास जर्नलमा प्राज्ञिक गैरसरकारी संस्था मार्टिन चौतारीको संस्थागत संलग्नता छ ।

सिन्हासको २० वर्षे जोवन

गैरसरकारी प्रयत्नमा संयोजित र नेपाली विश्वविद्यालयमा प्रत्यक्ष असम्बन्धितहरूको सक्रियतामा सञ्चालित समाज विज्ञानसम्बन्धी जर्नल स्टडिज इन नेपाली हिष्ट्री एन्ड सोसाइटी (सिन्हास) ले २० वसन्त पार गरिसकेको छ । २०५२ सालमा स्थापित वर्षको २ पटक प्रकाशन हुने समकक्षी समीक्षित (पियर रिभ्युड) यो प्राज्ञिक जर्नलमा धेरै सामग्री अंग्रेजीमा प्रकाशन भएको पाइए पनि यो मूलतः द्वैभाषिक (अंग्रेजी र नेपाली) जर्नल हो ।

संख्यात्मक हिसाबले सिन्हास नेपाली जर्नलहरूको भिडमा फगत एउटा अर्को जर्नल हो, तर निरन्तरता, एकरूपता (कन्सिस्टेन्सी) र गुणवत्ताको हिसाबले यो नेपालबारे छापिने समाज विज्ञानसम्बन्धी उम्दा जर्नल हो । अमेरिकामा उच्च अध्ययन गरेका २ नेपाली (प्रत्यूष वन्त र लाजिमा वन्त (भट्ट) र दुई विदेशी (मेरी डेसेन र मार्क लिक्टी) सम्पादकको सक्रियतामा सुरु गरिएको सिन्हासको प्रारम्भिक उद्देश्य नेपाल केन्द्रित मानविकी र समाज विज्ञानको एउटा विश्वस्तरको समकक्षी समीक्षित जर्नल प्रकाशन गर्ने थियो । जर्नलको सम्पादन एवं अन्तरवस्तुमा नेपाली र अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य गर्ने र कुनै व्यक्तिको नामका आधारमा भन्दा पनि उसको लेखको गुणस्तरका आधारमा प्रकाशन गर्ने नीति तय गरिएको थियो । त्यस्तै उदार हिसाबले समाज विज्ञानलाई व्याख्या गर्ने, कुनै वैचारिक धार विशेषलाई या अनुसन्धान पद्धति विशेषलाई मात्र बोकेर नहिँड्ने तथा वैचारिक बहुलताप्रति प्रतिबद्धता देखाउने आफ्नो नीतिमा सिन्हास अविचलित छ । र यो नै सिन्हासको प्राज्ञिक विशेषता पनि हो । यसले साधारण तर गहन खाले समकक्षी समीक्षा प्रक्रिया अपनाएको छ, जसले गर्दा सिन्हासमा प्रकाशन हुने सामग्रीको गुणवत्ता कायम राख्न सघाएको छ ।

जर्नलको सम्पादन समूहले नेपाल अध्ययनको लागि अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्यलाई गहनतापूर्वक लिएको छ । चाहे त्यो सम्पादन समूहमा होस्, चाहे लेख या अन्य सामग्री प्रकाशनमा होस् या समकक्षी समीक्षा प्रक्रियामा होस्, नेपाली/विदेशी सहकार्य त्यहाँ देख्न सकिन्छ । सिन्हासमा प्रकाशित मूल लेखलाई गन्ने हो भने तिनका लेखकमा नेपाली र गैरनेपाली नागरिक करिब बराबरीका संख्यामा छन् । यद्यपि नेपालका कतिपय स्वनामधन्य विश्वविद्यालयका प्राज्ञिकको लेख यो जर्नलमा त्यति धेरै छापिएको छैन । युवा पुस्ताका नेपाली अध्येताको लेख र सम्पादन समूहमा संलग्नता पनि सिन्हासमा बढिरहेको छ । २० वर्षको यो अवधिमा (४० अंकमा) यस जर्नलमा नेपाली समाजका विभिन्न पक्षसँग सम्बन्धित १९१ वटा लामा अनुसन्धानमूलक लेख, ५४ वटा टिप्पणी, ८ वटा साहित्य समीक्षा (लिटरेचर रिभ्यु) निबन्ध, ४ वटा सन्दर्भ सूची, दुइटा अन्तर्वार्ता र एउटा नोट्स फ्रम दि आर्काइभ प्रकाशित भएका छन् । त्यस बाहेक ११४ वटा पुस्तक समीक्षा पनि यो जर्नलमा प्रकाशित भएका छन् । (प्रकाशित सामग्रीको विधागत विविधता, लेखले समेटेका विषय तथा लेखकको भौगोलिक वितरणका लागि बक्स हेर्नुहोस् ।)

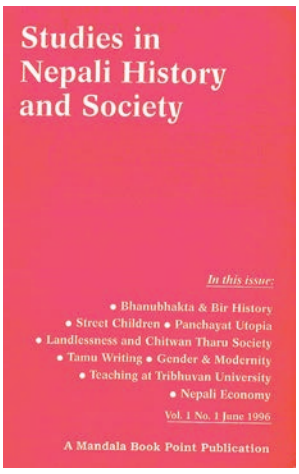

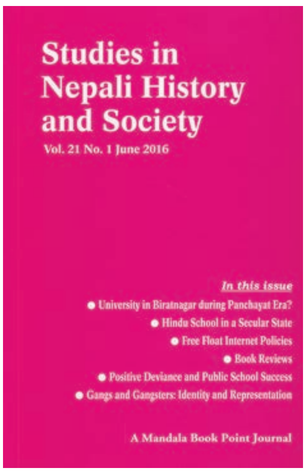

जर्नलको विधागत विविधता, समेटेका विषय तथा लेखकको भौगोलिक उपस्थिति

सिन्हासमा प्रकाशित लेखका विधा	लेखहरूले समेटेका विषय	लेखकहरूको भौगोलिक उपस्थिति (नागरिकता या संस्थागत संलग्नताका हिसाबले)
मुख्य : मानवशास्त्र, इतिहास, समाजशास्त्र, राजनीतिशास्त्र, भूगोल, साहित्य । सहायक : अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध, अर्थशास्त्र, सार्वजनिक स्वास्थ्य, इन्डोलोजी र संस्कृत अध्ययन, संगीतशास्त्र, कानुन आदि ।	राजनीति, कृषि तथा जमिन र मजदुर सम्बन्ध, लैंगिक सम्बन्ध, सहरीकरण, जीविका, मिडिया र सार्वजनिक वृत्त, शिक्षा, धर्म, सांस्कृतिक राजनीति र पहिचान, सार्वजनिक र जनस्वास्थ्य, पर्यावरण, सामाजिक आन्दोलन, ज्ञान उत्पादन, नागरिक समाज, विदेशी सहायता, बालककाल र बालबालिका, युवा, मध्यम वर्ग इत्यादि ।	नेपाल, भारत, हङकङ र चीन, जापान, अस्ट्रेलिया, फ्रान्स, जर्मनी, बेलायत, स्विडेन, नर्वे, डेनमार्क, अस्ट्रिया, दि नेदरल्यान्ड्स, स्विट्जरल्यान्ड, स्पेन, संयुक्त राज्य अमेरिका, क्यानडा आदि ।

सिन्हासका चुनौती र आउँदा दिन

समग्र रूपमा स्वयंसेवामा चलिरहेको सिन्हासको सधैंभरिको समस्या प्रत्येक अंक (डिमाइ साइजको औसत २२० पेज) का लागि आवश्यक पर्ने गुणस्तरीय सामग्री जुटाउनु नै हो । एक त नेपालबारे अनुसन्धानमूलक सामग्री लेख्नेहरूको संख्या निकै कम छ । त्यसमाथि गतिला सामग्री पाउन अमेरिका र युरोपबाट प्रकाशन हुने विधागत तथा नेपाल र हिमालय केन्द्रित जर्नलहरूसँग एक हिसाबले अघोषित प्रतिस्पर्धा गर्नुपर्छ । त्यसैले नयाँ र पुराना लेखकलाई उनीहरूले गरिरहेका काम सिन्हासमा प्रकाशनका लागि दिन सम्पादकहरूले आग्रह गरिरहेका हुन्छन् । अन्यत्रको जस्तो अनुसन्धानात्मक लेखकहरूको छेलोखेलो हुँदो हो त कसैका पछि लागिरहनपर्ने आवश्यकता हुने थिएन । तर स्थिति त्यस्तो छैन र निकट भविष्यमा पनि चामत्कारिक हिसाबले यसमा परिवर्तन हुने देखिन्न ।

सम्पादकहरूले निरन्तर आग्रह गरेर जुटाएका सामग्रीसमेत जर्नलको बलियो समीक्षा प्रक्रियाको चरणबाट गुज्रनुपर्ने हुन्छ । यसक्रममा सम्पादन समूह बाहिरका समीक्षकहरूले ती सामग्री निकै सुधारेर मात्र प्रकाशन गर्न या छाप्न अनुपयुक्त रहेको टिप्पणी गर्न सक्छन् । त्यसो भएको खण्डमा ती सामग्री अस्वीकारसमेत गर्नुपर्ने अवस्था सिर्जिन्छ । यसले गर्दा केही लेखकले पछिसम्म तुष पालेर बसेका अनुभव सम्पादकहरूलाई छ । निश्चय पनि आफूले आग्रह गरेर हासिल गरेका सामग्री राम्रा आउन् र ती प्रकाशन गर्न सकियोस् भन्ने लाग्छ । तर सधैंभरि त्यस्तो हुँदैन । धेरै नाम चलेका लेखकको पनि सामग्री विभिन्न कारणले अन्यत्र विश्वमा समेत अस्वीकृत हुनसक्छन् भनेर खासगरी अलि पाका नेपाली लेखकले बुझ्नसकेका या चाहेका छैनन् र 'फुच्चे'हरूले आफूलाई नगनेको उनीहरूको बुझाइ रहने गरेको छ । यो स्थितिबाट पार पाउन सहज छैन ।

तर आउँदा दिनमा सिन्हासमा धेरै युवा नेपालीको सामग्री प्रकाशन हुने अनुमान गर्न कठिन छैन । वर्षेनि थुप्रै नेपाली विद्यार्थी उच्च अध्ययनका लागि विदेशिने र तीमध्ये केहीले समाज विज्ञानमा उच्च अध्ययन गरिरहेकाले उनीहरूको प्रकाशनको पहिलो रोजाइ सिन्हास हुनसक्छ । सिन्हासको सम्पादन समूहमै पनि विस्तारै नयाँ नेपाली पुस्ताको उपस्थिति बढ्दै गएको र उनीहरूले आफ्ना समवयीहरूबाट सामग्री जुटाउन सहज हुने भएकाले सोही दिशामा जर्नल गुड्ने ठानिएको छ ।

नेपाल र नेपाली केन्द्रित काम गर्ने गैरनेपालीहरू र खासगरी नयाँ पुस्ताका अध्येताको पनि पहिलो रोजाइको जर्नल सिन्हास भएको बुझिन्छ । नेपालबारे निरन्तर काम गरिरहन र नेपाल अध्ययन गर्ने प्राज्ञिक समूहसँग वैचारिक हिसाबले 'इन्गेज' हुन चाहन्छन् भने उनीहरूले सिन्हासमा प्रकाशन गर्नु वाञ्छनीयजस्तै भइसकेको छ । तथापि उनीहरूको प्रकाशनको पहिलो रोजाइ सिन्हास बन्नका लागि केही व्यावहारिक चुनौती छन् । जस्तो, उनीहरूको विश्वविद्यालयमा पदोन्नतिका लागि यो जर्नलमा प्रकाशन हुनुले कति महत्ता राख्छ भन्नेले उनीहरूले सिन्हासलाई पहिलो रोजाइ बनाउने/नबनाउने निर्धारण हुन्छ । यसमा 'ज्ञान उत्पादनको राजनीति'को भूमिका ठूलो छ । त्यस बाहेक सिन्हासको अहिलेको प्रिन्टकेन्द्रित उपलब्धतालाई 'डिजिटल वर्ल्ड'मा सहजै पुर्‍याउनु अर्को चुनौती देखिएको छ ।

ज्ञान उत्पादनको राजनीति

सिन्हास अन्तर्राष्ट्रिय जर्नल हो कि होइन ? यो हाम्रालागि खासै महत्त्वपूर्ण प्रश्न होइन, तथापि यो प्रश्न बरोबर विभिन्न प्रसंगमा आइरहन्छ । त्यसैले यो कथित अन्तर्राष्ट्रिय र स्थानीय ज्ञान उत्पादनको राजनीतिबारे केही भन्न जरुरी छ । पहिलो, कुनै जर्नल स्थानीय, राष्ट्रिय या अन्तर्राष्ट्रिय हो/होइन, छुट्याउने आवश्यकता नै किन पर्छ ? दोस्रो, छुट्याउने हो भने त्यसका आधार के हुन् ? फगत भौगोलिकता या नश्लीय संलग्नता हेर्ने हो कि, मूल कुरा त्यहाँ प्रकाशन हुने सामग्रीको गुणवत्ता प्रमुख आधार हो ? कि त्यो जर्नलले कभर गर्ने विषय या क्षेत्रमा काम गर्ने अध्येताहरूको समूहले उक्त जर्नलको स्तर मापन गर्ने हो ? छिमेकी मुलुकको भागलपुरबाट प्रकाशन भए पुग्छ कि पश्चिमा मुलुकबाटै छापिनुपर्ने हो ? गोरो छालाले मात्रै लेख्नुपर्ने हो कि खैरा (ब्राउन)हरूले लेखेको पनि अन्तर्राष्ट्रिय हुन्छ ?

यी प्रश्नसँग जोडिएका अझ गहन प्रश्न हुन्- के 'दक्षिण'बाट ज्ञान उत्पादन सम्भव छ ? के दक्षिणबाट कथित अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको पुस्तक या जर्नल प्रकाशन सम्भव छ ? नेपालबाट प्रकाशन हुने पुस्तक या जर्नल 'उत्तर'का प्रतिष्ठित भनिएका प्रकाशनसरह या तीभन्दा उम्दा भए पनि ती किन स्थानीय र राष्ट्रिय ज्ञान या प्रकाशन भइरहन्छन् ? अथवा ती किन 'अन्तर्राष्ट्रिय कहिन्नन् ? किनकि उत्तरका आफूलाई 'श्रेष्ठ' ठान्नेहरूले पनि नेपालजस्ता दक्षिणका मुलुकबाट त्यो सम्भवै हुँदैन भनेर हेय भावले हेर्छन् र दक्षिणका दमित मानसिकताले ग्रसितहरूले पनि 'हो, हामीबाट त्यो सम्भव छैन' भन्ने आत्मस्वीकृति देखाउँछन् । वैचारिक 'हेजेमोनी'ले कसरी काम गर्छ र कति गहिरोसँग त्यसको जरा गाडिएको हुन्छ भन्ने यो एउटा गतिलो उदाहरण हो ।

माथिका प्रश्नलाई गहिरोगरी केलाउन र ती जवाफको आलोकमा सिन्हासलाई मूल्यांकन गर्न अनुरोध गर्ने सिवाय हामीलाई यसबारे थप भन्नु छैन । तर फगत नेपालबाट प्रकाशित हुनेबाहेक अन्य कुनै 'पारामिटर'को कसीमा नाप्ने हो भने कथित 'अन्तर्राष्ट्रिय जर्नल'भन्दा सिन्हास कुनै हिसाबले तल छैन । यो दाबीका साथ भन्न सकिन्छ । यहींनेर एउटा प्रसंग जोड्न पनि उपयुक्त होला- विश्वका थुप्रै जर्नल प्रकाशन गर्ने एउटा प्रतिष्ठित प्रकाशन संस्थाले सिन्हास प्रकाशनको जिम्मा आफूलाई दिन अनुरोध गरेको थियो । यसबारे सम्पादकका माझ पटक–पटक छलफल भएको छ । केही साथीले त्यसको पक्षमा र केहीले विपक्षमा मत राखेका थिए । लामो छलफलपछि केही वैचारिक कारण (खासगरी प्राज्ञिक ज्ञानको सीमित व्यापारीको हातमा केन्द्रीकरण लगायत) ले सिन्हासलाई नेपालबाटै प्रकाशन गर्ने निर्णयमा पुगिएको हो । त्यसो गर्दा केहीको आँखामा सिन्हास 'अन्तर्राष्ट्रिय जर्नल' ठहरिएन भने पनि त्यसलाई वेहिच्किचाहट स्वीकार्न सिन्हास सम्पादक मण्डललाई कुनै समस्या छैन ।

अन्त्यमा,

सिन्हासको यो २ दशकभन्दा लामो यात्रामा लेखक या बाहिरी समीक्षकका रूपमा ३ सयभन्दा बढी स्वदेशी/विदेशी प्राज्ञिक व्यक्ति सिन्हाससँग जोडिएका छन् । नेपाल र नेपालीबारे अध्ययन र अनुसन्धान गर्ने प्रतिष्ठित स्वदेशी, विदेशी प्रायःको अनुसन्धानमूलक सामग्री सिन्हासमा प्रकाशित भएका छन् । र उनीहरूले आफ्ना महत्त्वपूर्ण अनुसन्धानमूलक सामग्री प्रकाशन गर्नका लागि यो जर्नल रोज्ने गरेका छन् । अहिले नेपाल र नेपालीबारे गहन अध्ययन र अनुसन्धान गर्न चाहने जोसुकैको पनि पहिलो खुड्किलो यो जर्नल हुनुपर्ने अवस्था बनेको छ । बितेको २० वर्षदेखि अविरल सक्रिय रहेर नेपालबाट पनि 'विश्वस्तरको' (विश्लेषक सीके लालको शब्दमा) पियर रिभ्युड जर्नल प्रकाशन गर्न सम्भव छ भन्ने उदाहरण सिन्हासले प्रस्तुत गरेको छ, जुन हामी सबैका लागि गौरवको कुरा हो, हुन् ।

पराजुली र वन्त सिन्हासका सम्पादक हुन् ।